

Egy modern intézmény hatástörténete

SASFI Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, 2013. 446. oldal. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.)

A hazai társadalomtörténeti kutatások legújabb eredményeinek mára meghatározó közlési fórumaként számon tartott Korall Társadalomtörténeti Folyóirat néhány évvel ezelőtt elindított monográfia-sorozatában olyan köteteket jelentet meg, melyek „a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális jelenségek mélyebb, társadalomtörténeti összefüggéseinek feltárására, újszerű megközelítésére vagy interdiszciplináris elemzésére vállalkoznak.”¹ E meghatározás több eleme is hangsúlyosan érvényes a sorozat negyedik kötetét jegyző – egyébként magát a sorozatot is szerkesztő – Sasfi Csaba munkájára.

A nemzetközi historiográfiai előzmények azt mutatják, hogy a szerző vállalkozása olyan módszerek és kutatási eredmények hazai adaptálásának tekinthető, melyeket a nyugat-európai (amerikai, angol, német) társadalomtörténet már az 1970-es évek óta próbál újabb és újabb elemekkel kiegészíteni. Ilyen például az oktatás és a társadalom interaktív kölcsönhatásából kiinduló megközelítés, mely ennek a viszonyoknak a kétirányúságát hangsúlyozza. A „keresleti” és „kínálati” oldal párhuzamos vizsgálata, valamint az oktatási intézmények valós funkcióinak feltárása (Lawrence Stone) szintén ezek közé sorolható. Egy másik megközelítés az európai iparosodás időszakában intenzívebbé váló társadalmi mobilitás, illetve a középosztályi siker és kudarc kérdése kapcsán vetette fel az oktatási lehetőségek (differenciálódás) és esélyek szerepét (Hartmut Kaelble). A professzionalizá-

ció-kutatás, a magasan képzett foglalkozási csoportok intézményesülésének és státuszviszonyainak alakulására vonatkozó vizsgálat szintén a német kutatók érdeme. A felsőbb oktatásnak az egyének szocializációjára és a társadalmi csoportok mentalitásának kialakítására (kollektív identitás) gyakorolt hatása szintén a nemzetközi (összehasonlító) kutatások eredménye (Konrad Jarausch, Fritz Ringer, Brian Simon, Detlef K. Müller). Az ezekben a munkákban használt alapvető fogalmi készlet – magyar forrásadottságokhoz igazított – használata fontos eredménye a kötetnek: teljes beiskolázási mutató, beiskolázási piramis, képzési funkció, intézmények társadalmi karaktere, társadalmilag zárt és nyitott oktatási rendszer (pl. státusz alapon reprodukív vagy érdemelvű bekerülés), esélytényezők (így például: társadalmi státus, vagyoni-jövedelmi pozíció, térbeli pozíció, kulturális-mentális pozíció) stb.

A hazai történetírásban ezek a kérdések – jelentőségük ellenére – eddig kevés figyelmet kaptak. A néhány korábbi közoktatás-történeti munka (Molnár Aladár, Fináczy Ernő, Kármán Mór, Kornis Gyula) szerzője levéltári forrásokkal gazdagon alátámasztottan dolgozta fel a „kínálati oldal” történetét, elsősorban a központi modernizációs szándékok, az oktatási intézményrendszer állapota és a tantervek fejlesztése szempontjából. A hazai neveléstörténeti irodalomra is jellemző, hogy elsősorban az oktatás társadalmi meghatározottságára koncentrált, és kevesebb figyelmet szentel az oktatás társadalomra gyakorolt hatásaira. A történettudományi munkák is elsősorban modernizációs eszközként foglalkoztak az oktatásüggyel (Marczali Henrik), és csak másodsorban az egyes iskolatípusok társadalmi funkcióival (Vörös Károly, Szabó Miklós). Ezek mellett a 19. század második felétől kezdődően számos, különböző színvonalú iskolamonográfia is készült.

¹ [A Lapról]. http://www.korall.org/impresszum_hu [2015.11.01.]

Az oktatás társadalomtörténeti megközelítésének hazai kezdeteit Sasfi ezekben látja, amennyiben itt a diákság társadalmi állására utaló adatokat is közöltek. A modern társadalomtörténeti kutatások már több figyelmet szentelnek a fenti kérdéseknek (Jakó Zsigmond, Kapiller Imre, Fallenbüchl Zoltán, Mazsu János, Timár Lajos, Karády Viktor, Bódy Zsombor, Szabó Zoltán, Kovács I. Gábor, Ugrai János, Tóth Árpád, Szögi László stb.).

A 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő hazai „felsőbb oktatás” társadalomtörténetének átfogó vizsgálata rendkívül komplex és monumentális vállalkozás. Nem meglepő, hogy a szerző útja a kötet megjelenéséig valamivel több mint két évtizedig tartott, és még így is – mint erre több helyütt utal – a további kutatások számára bőven hagyott nyitott kérdéseket. Sasfi nem egyszerűen egy újabb oktatástörténeti munkát készített (oktatási törvényhozás, oktatási igazgatás története, iskolatörténet, pedagógiatörténet), hanem a (hazai) polgárosodás szempontjából egy alapvető jelentőségű, modern intézmény (gimnázium) hatástörténete született meg. Az uralkodói felségjog keretében a vizsgált időszakban modernizált és egységesíteni próbált iskolarendszer magyarországi társadalmi hatásainak eddig nem készült ilyen átfogó vizsgálata. A felsőoktatás-történet területén vannak ezzel kapcsolatban épülő adatbázisok, melyek alapján már jelentek meg fontos tanulmányok és feldolgozások, a középszintű (felsőbb) oktatás kapcsán azonban kevesebb és specifikus tematikára fókuszáló munkát találunk.

A felsőbb iskolázottság térhódítását a magyarországi késő rendi társadalomban Sasfi az egyes társadalmi tevékenységi körök intellektualizálódásának folyamataként értelmezi (beleértve ebbe a professzionalizáció és a bürokratizáció, az ismeretkörök

specializálódásának és a meghosszabbodó képzéseknek a tendenciáit is). A Ratio Educationis iskolarendszere elsősorban a hivatalnokok, illetve az egyházi és világi értelmiség képzésére koncentrált, így ez alkotta azt a „kvalifikációs teret”, melynek intézményrendszerét fejlesztették. A némileg bővülő és specializálódó, államilag felügyelt intézményrendszer fórumainak bemutatása mellett Sasfi fontos kérdéseket fogalmaz meg a társadalomszerkezet és az intellektualizálódás bemutatott folyamatai kapcsán. A rang és a tudás viszonya a nemesi hivatalviselés és a honorácior értelmiség példáin keresztül kerül terítékre. A létrejövő és használatba vett új szocializációs színterek és a hosszabbodó tanulmányi idő a „keresleti oldali” szereplőktől nagyobb (anyagi) áldozatvállalást kívánt, így az iskolázás kapcsán tudatosan kialakított döntést igényelt. A megszerzett iskolázottság pedig olyan erőforrássá vált, mely összetett társadalmi-társas szerepkörök betöltéséhez volt szükséges (92.).

A feldolgozás nem kerülheti el, hogy a középszintű iskolázás intézményi tényezőit – a kontextus-teremtés igényével – felvázolja, azonban ezt is úgy teszi, hogy figyelemmel van annak társadalmi meghatározottságaira (pl. felekezeti szektorok, piramis alakú osztályszerkezetek, multifunkcionális gimnáziumi modell, hasznossági elv, társadalmilag tagolt diákság, széles körű belépési lehetőség). A Ratio Educationis iskolái a legkülönbözőbb társadalmi rétegek és csoportok számára jelentettek intézményi eszközt céljaik megvalósításához.² Ezeknek a céloknak a kiderítése, a családok iskolaválasztási stratégiái, döntései mögött álló motivációknak, az egyéni és közösségi gyakorlatoknak a feltárása volt a szerző egyik fő célkitűzése. A munkája egyik fontos újdonság

² Ennek kapcsán jegyzi meg a szerző: „Semmi jele sincs annak, hogy a gimnázium kvázi nemesi intézmény lett volna.” (113.)

sága, hogy az oktatásügyhöz kapcsolódó szereplők közül a „keresleti” oldalt igyekszik megérteni, az egyes intézményeket használók motivációit és azok változásait tárja fel, egyfajta „alulnézeti” perspektívából (iskoláztatási stratégia, egyéni döntések, mintakövetés, rangszerzés). A „kínálati oldal” változásai szintén megjelennek a kötetben (mint normák és elvárások), de az előbbinél kisebb hangsúlyt kapnak.

A korabeli iskolahasználók (és családjuk) életében az intézményes oktatás és nevelés területén eltöltött időszak mindenképpen meghatározó kulcsélménynek tekinthető, az intézmények funkcióinak és a fenntartók céljainak tényleges hatása azonban csak módszertanilag alapos és precíz, tömeges adatrögzítést követő elemzések segítségével tárható fel. Ez a hatás több társadalomtörténeti folyamat vonatkozásában is kiemelt jelentőségű, melyekre a szerző próbál érvényes (és alaposan adatolt) megállapításokat tenni: a nemesség intellektualizálódási folyamata, a honorácior értelmiség kialakulása és a városi társadalom műveltségi-iskolázottsági viszonyainak változása. A kialakulóban lévő iskolázott középosztály, a modern értelmiség létrejöttének alapfolyamatai válnak ez által láthatóvá, konkrétan ennek rekrutációs forrásai jelennek meg. Az iskolázás nagyarányú bővülésének hatása a polgárosodás, az érdemelvű társadalmi érvényesülés térnyerésére a korszak egészének megértése szempontjából alapvető jelentőségű.

A munka alapvető (és tömeges) forrásait a gimnáziumi anyakönyvek, az értesítők, és a korai statisztika diáklétszám összesítései képezik. Ezek közül Sasfi használja és elemzi elsőként a Helytartótanács részére készült országos összesítések (Deductio) nagyobb mennyiségű anyagát, melyeket egyéb publikált források beemelésével egészít ki. A munka források szabta kvantitatív

jellege miatt is alapvetően statisztikai-szociológiai szemléletű és módszerű.

A kimutatások számadatai és az anyakönyvek rovataiból felvett adatok (név, kor, vallás, nemzetiség, születési hely, apa vagy gondviselő rendi állása vagy foglalkozása, osztályzatok stb.) alapján három adatbázis is készült, és az ezekben rögzített források „faggatása” több elemzési szinten és módszerrel történt. Ennek köszönhetően rendkívül sokféle kérdés tehető fel ugyanazon forrásbázis alapján, illetve az értelmezés újabb és újabb szintjei nyílnak meg a különböző változók összekapcsolásával. A makroszintet a királyi (katolikus) gimnáziumok tanulói összlétszámának 1785 és 1846 közötti alakulása jelenti (három időmetszetben, tankerületenként és évfolyamonként). Egy másik szintet jelent a három választott időmetszet egy-egy mintaévében (1812, 1828, 1844) rögzített, a dunántúli régió összes gimnazistájának anyakönyvi adatainak elemzése társadalmi összetétel, lakóhely és tanulmányi kiválóság szerint. A kutatás fontos eredménye, hogy több dunántúli gimnázium összehasonlító elemzését is elvégzi, rangsorolja az intézményeket és megpróbálja meghatározni az egyes iskolák „társadalmi karakterét”. Újabb szintet jelent egy dunántúli megye (Zala) gimnazistáinak iskolázás szempontjából való elemzése, illetve három város (Keszthely, Kőszeg, Szombathely) helybeli diákjainak tanulmányi pályarekonstrukciója. A makroszint több fázisú elemzéseit a mikroszint vizsgálata egészíti ki. Az iskolázás egyéni motivációi és a statisztikák mögött húzódó valós szándékok feltárásában segítenek a névszerinti adatkapcsolás módszerével kirajzolt iskolai pályafutások (több tízezer diák esetében elvégezhető) vizsgálata, illetve a narratív forráscsoportok (memoárok) felhasználása. A felvett adatok között kiemelt jelentősége van a szülők rendi állásának, illetve foglalkozásá-

nak. Az anyakönyvekben rögzített – ezzel kapcsolatos – fogalomhasználat nehézségeivel és értelmezési lehetőségeivel összefüggő megállapítások önmagukban is rendkívül tanulságosak.

Az adatbázisok és az elemzési szintek segítségével az alábbi kérdések alapos, sok szempontú körüljárása történik meg a kötetben: 1. az *országos* diáklétszám-változások (a létszám alakulása, a belépés és a végighaladás aránya, tankerületi sajátosságok), 2. a *dunántúli* (regionális) minta kapcsán a felsőbb iskolázás sűrűsödése, koncentrációja, a gimnáziumtípusok és az iskolák társadalmi karakterének kimutatása, a diákság társadalmi összetétele, rövidebb vagy hosszabb tanulmányok és a pályaválasztási esélyek megragadása, intézményi vonzáskörzetek megrajzolása stb.

Az országos adatok elemzése kapcsán fontos eredmény, hogy a kortársak által sok szempontból kritizált és korszerűtlennek tartott klasszikus gimnázium iránt szinte a korszak végéig megmaradt a „keresleti oldali” érdeklődés. A diáklétszámok kisebb ingadozásokkal az 1820-as évek végéig növekedtek, ekkor kezdődött el a mérsékelten csökkenő, illetve a stagnáló érdeklődési szint. A felsőbb iskolázás autonóm működését mutatta meg a politikai és gazdasági mélypontoktól, illetve a demográfiai mutatóktól független létszámemelkedés, melynek alapja a növekvő keresleti faktor volt. Az iskolán való „áthaladás” tekintetében egyszerre erősödött a továbbtanulásra előkészítő (klasszikus) és a „polgáriskolai” funkció. (Utóbbi a grammatikai osztályok valamelyikének elvégzése utáni kilépést jelentett.) Eltérés mutatkozott azonban az egyes tankerületek között.

A dunántúli gimnáziumi oktatásra vonatkozó adatbázis (9322 diákjának) elemzése hároméves keresztmetszeti mintákkal történt (1811–1813, 1827–1829,

1843–1845). A kontextust itt is a régió társadalmi és iskolahálózati jellemzőinek bemutatása teremti meg. A vizsgálat szerint a diáklétszámok ebben a régióban az országos adatokkal egyezően alakultak, a Dunántúl középiskoláinál azonban erősebb volt a polgáriskolai funkció, mint az ország keleti tankerületeiben. A diákok fele a helyben lakó népességből került ki, akik jobb esélyekkel indulhattak akár rövidebb tanulmányokra is. A szerző megállapítása szerint társadalmi csoportok tekintetében a „*gimnázium tanulóközönsége a 18. századi nemesi hegemóniától egy polgári jellegű társadalmi heterogenitás felé mozdult el a 19. század első felében.*” (232.) A vizsgálat során összevetésre került a diákok területi származás (helybeli – vidéki) és társadalmi származás (nemes – polgár) szerinti adatsora, és ez alapján két eltérő iskolázási minta rajzolódott ki. Az ezeket képviselő gimnáziumok különböző karaktereket képviseltek (hagyományos – polgáriskolai). A tipizálás eredményeként kapott eltérő karakterek mellett az összehasonlítás eredményeképpen a vonzáskörzeti jelleg is meghatározhatóvá vált. A diákok származási helye alapján helyi érdekű (Pápa, Győr), központi-megyei szerepkörű (Sopron) és markánsan regionális szerepkörrel rendelkező (Pécs) gimnáziumok különültek el.

A munka külön érdeme, hogy a nem túlságosan kedvező forrásadottságok ellenére kísérletet tesz a dunántúli protestáns középiskolák és a kettős felekezeti iskolaközpontok vizsgálatára is. A felekezeti összehasonlítás eredményeként megállapításra került, hogy „*markáns felekezetsajátos különbséget az iskolázás gyakorlatában nem találtunk. (...) A felekezetiiség inkább csak a szervezeti tradíciókban és a felekezeti népesség településrendjéhez igazodó intézményhálózatban mutatkozott meg, mint a felekezetsajátos iskolázási gyakorlatban.*” (256–257.)

A kvantitatív-statisztikai fejezetek után a „személyes nézőpont” a már említett memoáriródalmon keresztül jelenik meg, a dunántúli régió nemesifjainak iskolai pályáját vizsgálva. A személyes források beemelése a valós iskolázási motívumok kiderítését, erősítését szolgálják. Ezek alapján a jómódú nemesség körében evidenciának tekinthető a továbbtanulás (közös nyelv, érdeklődés, társasági készség), az emlékek inkább már az akadémiai képzés kapcsán kezdenek megjelenni az emlékiratokban. A másik típus a szegényebb egzisztenciákhoz köthető, akiknél „feltörekvés-történeteket” olvashatunk, melyekben a stratégia szerepe hangsúlyosabb.

Egyedülálló a kötetnek az a kísérlete is, hogy az egyik dunántúli vármegye iskoláztatási profilját adja a 19. század első felére vonatkozóan. E kép megrajzolása hivatott bemutatni, hogy Bél Mátyás 1730-as évekbeli, Zala megye műveltségi állapotáról szóló véleményéhez képest mekkora változások következtek be. A „vidéki” gimnazisták vizsgálata három körben történt: 1. a megye adatai, 2. a legtöbb diákot adó települések, 3. a nemes diákok szociális hátterének vizsgálata. A megye osztályprofilja klasszikus képet mutatott: teljes gimnáziumi végzettségre törekvés, továbbtanulásra előkészítés hosszabb tanulmányi idővel. A legtöbb diákot küldő 20 település kapcsán a meghatározó tényezők közül az úthálózat általi elérhetőség és a kedvező térbeli pozíció volt meghatározó. A megye több településének iskolázási profilja mellett a területre vonatkozó egyházi értelmiség (papok, szerzetesek) utánpótlásának stratégiája is bemutatásra kerül.

Egy újabb léptékváltás, a mikroszintű, lokális-intézményi elemzés eredményeképpen, folyamatos adatbázis segítségével három dunántúli város (Keszthely, Kőszeg, Szombathely) gimnáziumával kapcsolatban

vizsgálja a szerző a helybeli diákságot. Ennek kapcsán végzi el a név szerinti adatkapcsolást, és követi a diákok továbbtanulási, illetve elhelyezkedési pályáját. A vizsgálat-hoz iskolakezdési kohorszokat alkalmazott. A helyben maradás és a továbbtanulás dimenziójában meghatározónak bizonyult, hogy létezett-e helyben felsőfokú oktatási intézmény, mely akár egyfajta kényszerpályaként is megjelenhetett (pl. Szombathely esetében az egyházi pálya). Az iskolai sikeresség társadalmi hátterének vizsgálata kapcsán a keszthelyi nemesifjak vonatkozásában nagy volt a csonkacsaládok száma. A városi önkormányzatok vezetői (városi bírók és fiaik) körében a gimnáziumi tanulmányok átlagos arányúak voltak, viszont a „városi népességből egyházi pályára lépők jelentős számban a hagyományos, rendi polgárság köréből származtak.” (388.)

Sasfi Csaba kutatásai nagyban hozzájárulnak ahhoz is, hogy megértsük a modern Magyarországon a 19. század végén kibontakozó tömegtársadalom sajátosságait, melyek jelentős részben az azt megelőző korszak intézményi tradícióiban és újratermelő gyakorlatában gyökereznek. A polgárosodási folyamat aktívan ható tényezőjének számító gimnáziumi iskoláztatás gyakorlata, illetve az iskolázottság hasznosulása eddig ilyen alaposággal nem volt megismerhető. A 19. század első felére vonatkozó, a felsőbb oktatás társadalomtörténeti vetületeit átfogóan és komplexen feldolgozó munka nemcsak a benne szereplő rengeteg adat és az ezekből levont ténymegállapítás miatt, hanem a feldolgozás módszereinek sokoldalúsága és szemléletmódja miatt is példaértékű. Reméljük, hogy idővel az ezt követő korszakok e szellemben történő feldolgozása is elkészülhet, bemutattva a kiindulási alap változási irányait.

Csibi Norbert